

KÜRT DİLİNİ TANIYALIM

Giriş

Kürtler, yerleşik olarak dört devletin (Türkiye, İran, Irak ve Suriye) sınırları içinde yaşamaktadırlar. Söz konusu ülkelerin resmi dilleri ise Türkçe, Farsça ve Arapçadır.

Türkçe Ural-Altay, Arapça Sami, Farsça da Hint-Avrupa dil ailesindedir.

Bu dillerden yalnızca Farsça Kürtçe ile aynı dil grubunda yer almaktadır. Ancak ilginç olan, yalnızca Arap ve Fars resmi otoritelerinin Kürtçenin varlığını ve kendi başına bir dil olduğunu kabul etmeleridir. Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut yasaları ve idarecileri (son dönemlerdeki konuyla ilgili olumlu tartışmaları ve anayasa değişikliği amacıyla hazırlanan tasarıları ayrı tutarsak) hâlâ Kürtçenin varlığını ve kendi başına ayrı bir dil olduğunu kabullenememektedirler.

Bu anlayış özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından sonra yaygınlaştı ve resmi görüş haline geldi. Herkesçe biliniyor ki Cumhuriyet'ten önce Kürtler dilleri, kültürleri ve kavim kimlikleriyle tanınıyor, biliniyordu. Örneğin Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, Kürtçeden ve Kürtçenin lehçelerinden söz eder. Kürtçenin zengin ve kadim bir dil olduğunu; Farça, İbranice ve "Derice"den ayrı olduğunu vurgular.

Şemsettin Sami *Kamus'ül Alâm* adlı eserinde, Ziya Gökalp de çeşitli makalele ve demeçlerinin yanı sıra *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* adlı eserinde, Kürtçenin diğer dillere benzemediğini ve bağımsız, zengin bir dil olduğunu söyler.

Ancak Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, özellikle de 1924 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra, Kürtlerin varlığı güvenceye alınmadı. Kürt dili, kimliği, kültürü yok sayıldı. Oysa biliyoruz ki Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Cumhuriyet'in birçok resmi belgesinde "Kürt" ve "Kürdistan" ibaresi yer almaktadır.

Bütün Kürdologlar Kürtçenin bağımsız bir dil olduğunu, Arapça ve Türkçe ile bir bağının olmadığını tespit etmişlerdir. Öte yandan Kürtler ve Farslar Ari kökenlidirler. Dilleri aynı grup içinde yer alır, ama her biri bağımsız bir dildir.

Kürtler geçmiş dönemlerde kendi dilleriyle eğitim ve öğretim yapmışlardır. Medreselerde matematik, mantık, gramer, fıkıh ve benzeri konularda eğitim ve öğretim, Kürtçe ve Arapça yapıldı. Ama öğretim birliği (tevhidi tedrisat) kanunuyla bu medreseler kapatıldı ve yeni sistemde Kürtçe öğretim ve eğitime yer verilmedi.

Günümüzde nisbeten olumlu bir tartışma ortamı var. Eskisi kadar katı ve Kürtçe öğretime peşinen reddiyeci şekilde yaklaşılmıyor. Statükocular artık Kürtçeyi yok saymıyorlar; ama onu "geri", "mahalli bir dil" olarak niteledikleri gibi, mevcut lehçe ve şivelerin varlığının da eğitim-öğretim önünde bir engel olduğunu ileri sürüyorlar.

Kürtçede lehçe ve şivelerin varlığı bir gerçekliktir. Bu gerçeklik yalnızca Kürtçeye ait bir özellik de değildir. Tüm dillerde lehçe, şive ve ağızlar vardır. Dilde standartlaşmadan söz ediliyorsa bu, yazı dilinde aranır. Hangi dilde hem konuşma, hem de yazı dilinde birlik sağlanmıştır ki! Standart bir dil için ise her açıdan elverişli koşullara ve zamana, modern kurum ve kuruluşlara ihtiyaç vardır.

Kürtçenin “karma ve derleme bir dil” olduğunu söylerler. Tümüyle arı ve öz bir dilin varlığını hangimiz ileri sürebiliriz ki? Her dilde yabancı sözcükler vardır. Bu konuyla ilgili ilginç bir örnek verilebilir. Bütün Müslüman toplumların dillerinde Arapçanın etkisi göze çarpacak denli fazladır. Hıristiyan dinine mensup ulusların dillerinde aynı etki Latin dili için söz konusudur. Bu etkinin kaynağı dinseldir.

Öte yandan, bütün komşu halklar birçok ayrı nedenden ötürü, dil açısından birbirlerinden etkilenmişler ve sözcük alışverişinde bulunmuşlardır.

Günümüzde bile Türkçe, Kürtçe ve Farsçada birçok Arapça sözcüğe rastlamaktayız. Bir zamanlar Fars edebiyatı etkileyici olduğu için Kürtçe, Türkçe ve Arapçaya Farsçadan birçok sözcük geçmiştir. Bu son derece doğal bir olgudur.

Kürtler Mezopotamya'nın yerleşik halkı olup zengin bir kültüre sahiptirler. Kürtlerin atalarından birçok kültürel ve tarihi miras kalmıştır. Bu tarihi miras ve kalıntıların bir kısmı da yazılı belgelerdir. Mevcut belgelerden anlaşılıyor ki Kürtler, öteden beri yazıyı kullanagelmüşlerdir.

Tabii ki bu kitapçık, dünyada birçok uzmanın ve hatta sıradan insanın bildiği bu gerçekleri kanıtlama gibi bir “malumu ilan” peşinde değil. Fakat, son zamanlarda konu ile ilgili olarak, Kürt tarafının ya da konuyla ilgilenen enstitü vb uzmanlık alanlarının katıl(a)madığı tartışmalar ve dezenformasyon çabaları, özet birkaç değinmeyi zorunlu kıldı. Temel yaklaşımları ve gerçekleri içeren bu kitapçığın, tartışmaların doğru bir temelde yürütülmesine yardımcı olacağına inanıyoruz.

Kürtlerin Kullandığı Alfabeler

Mevcut yazılı kanıtlar, Kürtlerin geçmiş tarihlerinde birçok alfabe kullandıklarına tanıklık etmektedir. Buna rağmen Kürtlerin ilkin hangi alfabeyi kullandıkları henüz kanıtlanabilmiş değildir. Aşağıda sıralayacağımız alfabelerin dışında Kürtler Arami, Süryani ve Grek alfabelerini de kullanmışlardır.

Bugüne kadar Kürtlerin kullandıkları alfabeler:

1) Çivi yazısı: Medler bu alfabaya altı harf daha eklemişler, böylece bu alfabenin harf sayısı 36'dan 42'ye çıkmıştır. Bu alfabe soldan sağa doğru yazılırdı.

2) Avesta alfabeti: 44 harften oluşan bu alfabe, sağdan sola doğru yazılıyordu. Kimi kaynaklara göre ise bu alfabede 48 harf vardı.

3) Arami alfabeti: Kürtçenin en eski ürünleri bu alfabeyle yazılmıştır. Bu belgeler Hewraman yöresindeki mağaralarda bulunmuştur. Kürtçe belge ve eserlerin çoğunun bu alfabeyle yazıldığı söyleniyor. Bulunan belgeler ceylan derisi üzerine yazılmış metinlerden oluşuyor ve en eskileri MÖ 88-87 yıllarına rastlıyor.

4) Eski Pehlevi alfabeti: Bu alfabeyle “Sorani dinkerd” adında bir kitap yazılmıştır.

5) Masi Sorati alfabeti: Arap tarihçi İbn Wehşiye, MS 855 yıllarında bitirdiği kitabında Kürtlerin Maso Sorati alfabetini kullandıklarını ve bu alfabeyle yazılmış üç kitabı gördüğünü

söyler. Bu alfabenin 36 harften oluştuğunu ve Kürtlerce bu alfabeyle altı harf daha eklendiğini söyler.

6) Yezidi Kürtlerin kullandıkları alfabe: Bu alfabe yüzyıllarca Kürtler tarafından kullanılmıştır. 31 harften oluşan ve sağdan sola doğru yazılan bu alfabeyle “Gizemli alfabe” ya da “Hurujul sır” da denmiştir. Yezidilerin kutsal dini kitabı *Mushefa Reş* ile Cîlwe bu alfabeyle yazılmıştır.

7) Arap harflerinden oluşan Kürtçe alfabeti.

8) Latin-Kürtçe Alfabeti.

9) Kiril-Kürtçe alfabeti.

Bu alfabelerin dışında, İran’ın Kürdistan eyaletindeki Zêwê mıntıkasında, gümüş bir tepsi üzerinde bir çeşit yazıya rastlanmıştır. Araştırmacılara göre bu yazı milattan önce 8. yüzyıldan kalmadır ve Medler tarafından kullanılmıştır. Bu belgenin dışında başka yerde bu yazıya rastlanmamıştır¹.

Kürtçenin Dünya Dilleri İçindeki Yeri

Birçok dilbilimci ve Kürdoloğun belirttiği gibi, Kürt dili Hint-Avrupa dil ailesi içinde yer almaktadır. Bu ailede yer alan İran dil grubu, Kürtçeyi de içermektedir. Kürtçe, bu grubun kuzeybatı bölümünde yer almaktadır. Bu dil grubunda yer alan bazı dilleri şöyle sıralayabiliriz:

Farsça, Kürtçe, Belucice, Osetçe, Yexnubçe, Peştûca, Pamirce vd.

Kürt dilinin yerinin iyice bilinmesi için dilleri sınıflandırmakta yarar var. Dilbilimciler, genel olarak dili iki yönden; biçimine (morfolojik) ve akrabalık ilişkilerine (genetik) göre ayırırlar².

a) Biçim bakımından diller

Dilbilimciler biçim açısından dili üç gruba ayırırlar.

1) Tek heceli diller: Çin ve Tibet dilleri bu grupta yer alır.

2) Sondan eklemeli diller: Türkçe ve Macarca bu grupta yer alır.

3) Bükümlü diller: Bu grupta Hint-Avrupa ve Sami dilleri yer alır.

Kürtçe de bükümlü bir dil olduğu için, büküm üzerine birkaç şey söylememiz gerekir³. Dilbilimciler bükümü şöyle ifade ederler: “Çekim sırasında kökün, özellikle de fiil kökündeki ünlünün değişmesi.”⁴

Bükümlü diller için Arapça iyi bir örnektir. Arapçada ünsüzler (konsonant) değişmeyip, sözcüğün başına ve ortasına gelen ünlülerden sözcükler oluşur. Örneğin “ktp” ünsüzlerinden kitap, mektep, kâtip vb sözcükler ünlülerin değişmesiyle oluşurlar. Yine “chl” ünsüzlerinden cahil, cehele sözcükleri oluşur.

¹ Geniş bilgi için bakınız Varlı, Abdullah; Dîroka Dugelên Kurdan, Derpêç 1, Weşanên Sîpan, İstanbul 1997; Çeliker, Celadet; “Kurtedîroka Alfabên ku Kurdan Bikaranîneî, Zend, İstanbul Kürt Enstitüsü, Sayı 2, Yıl 1994.

² Aksan, Doğan; Her Yönüyle Dil 1 (Ana Çizgileriyle Dilbilim), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

³ Bedirxan, Emir Celadet & Lescot, Roger; Kürtçe Dilbilgisi, Doz Yayınları, beşinci baskı, İstanbul 2000.

⁴ Aksan, Doğan; age.

Kürtçede sözcükler yüklendikleri göreve göre değişkenlik gösterirler ve bükülürler. Bu kurala göre, değişiklik bazen fiilin köküne kadar yansır. Örneğin, “kirin” fiili birinci tekil şahıs takısını alıp şimdiki zaman kipine göre çekimlendiğinde, di-k-im (yapıyorum) olur. Bu örnekte görüldüğü gibi, fiil kökünden sadece “k” sesi değişmiyor. Bir başka örnekle, “parastin” (korumak) fiilini şimdiki zaman birinci tekil şahısa göre çekimlediğimizde, *ez di-parêz-im* durumuna geliyor. **Ez** birinci tekil, yalın şahıs zamiridir; **di-** şimdiki zaman takısı; **parêz**, emir halindeki fiil kökü; **-im**, birinci tekil şahıs zamiri ekidir.

Aynı fiili di’li geçmiş zamana göre çekimlediğimizde, *min parast* oluyor. **Min**, birinci tekil, bükümlü şahıs zamiri; **parast**, geçmiş zaman halindeki fiil köküdür.

Örneklere anlaşıldığı gibi, Kürtçede yalnızca ünsüzler değil, ünlüler de değişip bükülmektedirler.

“Parastin” fiili şimdiki zaman kipinde çekimlendiğinde, fiilin kökünde (p a r a s t) bulunan “a” “ê”ye; “s” de “z”ye dönüşüyor.

Türkçede çekim sırasında fiil kökü değişmez ve böyle bir vakaya rastlamayız. Örneğin Türkçedeki “gitmek” fiilini değişik zaman köklerine göre çekimlediğimizde, fiilin sonuna birçok çekim eki gelir ama, kurallı olarak bir ünlü veya ünsüz bükümüne rastlamayız. Gittim, gidildi, gidecek, gitmişlerdi: Örneklere sadece ünsüz yumuşamasına rastlamaktayız.

b) Akrabalık ilişkilerine göre diller

Akrabalık ilişkilerine göre diller beş gruba ayrılır.

- 1) Hint-Avrupa dil grubu (İngilizce, Fransızca, Kürtçe, Farsça).
- 2) Sami dil grubu (Arapça, İbranice, Akatça).
- 3) Bantu dil grubu: (Orta ve Güney Afrika dilleri).
- 4) Çin dilleri (Çin ve Tibet).
- 5) Ural-Altay dil grubu (Fince, Macarca, Uygurca, Türkçe, Moğolca).

Yukarıda da belirtildiği gibi Kürtçe Hint-Avrupa dil grubunda yer alır. Hint-Avrupa dil grubu incelendiğinde, bu gruba dahil dillerde birçok ortak ve yakın sözcük görülür. Bu durum aynı dil grubunda yer alan tüm diller için söz konusudur. Bu yakınlık için, hazırladığımız örnek tabloya bakmakta yarar vardır:

Kürtçe	İngilizce	Almanca	Fransızca	Farsça	Grekçe
stêr	star	stern	astre	sitare	astron
kurt	short	kurz	court	-	-
lêv	lip	lippe	levre	leb	-
jenû	-	-	geneou	-	-
dilop	drop	tropfen	-	-	-
nav	name	name	nom	name	-
no/na	no	nein	non	-	-
tu	-	du	tu/te	-	-
nû/niwe	new	neu	neu	-	-
neh	nine	neun	neuf	-	-
dot	douther	-	-	-	-
bira	brother	-	-	brader	-

Bu konuyla ilgili olarak Minorsky şöyle der⁵:

“Kürtçe de Farsça gibi Batı İran dillerinden biridir. Andreas, Salamann, O. Monn, Meillet, Lent ve T. Tedesco da Batı İran dillerinin iki gruba ayrıldığını söylerler. Bunlar Güney ve Kuzeybatı İran dilleridir ki, iki grup da birbirlerinden çok etkilenmişlerdir.

Bu etkileşim ve benzerliklere rağmen, günümüz İran dillerinin birbirlerine yabancı gelen birçok özellikleri vardır. Kürtçe ve Farsça özgün niteliklere sahiptirler. Kürtçe Kuzeybatı İran kolunda yer almaktadır.”

Birçok kişi, Kürtçe ve Farsçada bulunan ortak kelimelerden dolayı, Kürtçeyi Farsçanın bir lehçesi gibi tanımlar. Ama Kürtçeyi yakından inceleyenler bunu kesinkes reddederler. Kürtçe ve Farsça arasındaki bazı ayrılıkları sıralayalım.

Kürtçe ve Farsça Arasındaki Farklılıklar

Kürtçe ve Farsçanın aynı dil grubunda yer almalarından dolayı birçok yönden benzerlik gösterdiklerini belirtmiştik. Birçok çevre bu konuyu istismar ederek, benzerlikleri siyasal inançlarına, etnik arındırma perspektiflerine malzeme olarak kullanmışlardır. Bu istismar bilimsel bakış açısından son derece uzaktır. Tamamıyla öznel bir durumdur.

Bu tezi ileri sürenler, Kürtçenin “karma” ve “Farsçanın bozulmuş hali” olduğunu söylerler. Bu nedenle yüzeysel de olsa bu iki dil arasındaki ayrılıklardan söz etmek gerekir.

En belirgin ayrılık Kürtçede olup da Farsçada olmayan “cinsiyet”liktir. Kürtçeyi Farsçadan ayıran önemli özelliklerden biri olan “cinsiyet” özelliğine çalışmamızın ileriki aşamalarında ayrıntılı olarak değineceğiz.

Kürtçede iki grup şahıs zamiri bulunmasına rağmen, Farsçada böyle bir özellik görmüyoruz. Bu iki grup şahıs zamiri geçişli fiillerde farklıca kullanılmaktadır. Bu özelliğinden dolayı Kürtçe ergatif bir dildir.

Kurmanci için örnek:

Min nan xwar (Ben ekmek yedim).

Ez nê dixwim (Ben ekmek yiyorum).

Kirmancki (Zazaki) için örnek:

Min nan werd (Ben ekmek yedim).

Ez nanî wena (Ben ekmek yiyorum).

Kısacası, Kürtçede şahıs zamirlerinde erillik ve dişillik vardır ama, Farsçada böyle bir durum yoktur. Ayrıca Kürtçede iki grup işaret zamiri vardır. Ama Farsçada böyle bir özellik bulunmaz.

Bu iki dilin birçok ayrı özelliğinden söz edebiliriz, ancak biz sözü Vlademir Minorsky’ye bırakırsak daha yerinde olur. Kürdolog Minorsky, Kürtçe ve Farsçanın birbirlerinden ayrı ve bağımsız diller olduğunu söyleyerek bu ayrılıkları beş başlık altında toplar⁶:

1) Fonetik bakımdan: Kürt dilinin fonetiği Farsçanınkinden ayrıdır.

⁵ Minorsky, Vladimîr; Kürtler, Koral Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1992.

⁶ Age.

2) Ses değişmeleri: Farsça ve Kürtçede bulunan ortak kelimeler ses bakımından büyük bir değişime uğramışlardır.

3) Şekil ayrılıkları: Zamirlerden tutalım fiil çekim ve bükümlerine, aitlik takılarından isim tamlamalarına kadar birçok ayrılık mevcuttur.

4) Sözdizimi farkları.

5) Kelime ayrılıkları.

Kürtçenin Lehçeleri

Kürtçenin lehçeleri konusunda birçok ayrı görüş bulunmaktadır. Özellikle de Kürtlerin varlığını ve dillerini kabul etmek istemeyenler, bütün Kürtçe şive ve ağızları lehçeymiş gibi göstermektedirler. Hatta bu çevreler bazen Kürtçe lehçelerin ayrı diller olduklarını bile ileri sürerler.

Oysa bu konu uzun zamandan beri Kürdologlar ve dilbilimciler tarafından aydınlatılıp tanımlanmıştır.

• Daha 16. yüzyılda Şerefhanê Bedlîsî, *Şerefname*⁷ adlı tanınmış eserinde, Kürtçe lehçeleri şöyle sıralamıştır:

1) Kurmanci

2) Lori

3) Kelhûri

4) Gorani.

• 1836-37 yıllarında Kürt etnografyası üzerinde çalışmalar yapan G. Girvinli'ye göre Kürtçe iki gruba ayrılır: Aşağı Kürtçe, yukarı Kürtçe.

• Peter Lerch (1857-58) Kürtçeyi beş lehçeye ayırır: Zazaki, Kurmanci, Kelhûri, Gûrani ve Lûri.

• Oscar Mann, Kürtçeyi batı, güney ve doğu olmak üzere üçe ayırır. Mann, Gorani ve Zazakiyi bir kol ya da lehçe saymıyor.

• E. B. Saane, *Gramer of Kurmanji or Kurdish Language* (1913) adlı eserinde, Kürtçeyi üç bölüme ayırır: Aşağı Kurmanci, yukarı Kurmanci ve Lori-Zazaki (Hewrami ve Gorani)⁸.

• Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*⁹ adlı çalışmasında, Kürtçeyi beş lehçeye ayırır: Kurmanc, Zaza, Soran, Goran ve Lor. Gökalp bu lehçelerin kadim Kürtçeden çıktıklarını söyler.

• Dr. Mac Kenzie, Kürtçeyi üç gruba ayırır: Kuzey grubu, orta grup ve güney grubu.

• Kürt dilbilimci Cemal Nebez de Kürtçeyi dört gruba ayırmaktadır. Kuzey Kürtçesi, orta Kürtçesi, güney Kürtçesi ve Gorani-Zazaki.

⁷ Şerefhanê Bidlîsî, *Şerefname*, Hasat Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1998.

⁸ Ciwan, Mûrad; *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanc Lehçesi)*, Weşanên Jîna Nû, Birinci Baskı, Swêd 1992.

⁹ Gökalp, Ziya; *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, Birinci Baskı, İstanbul 1992.

• Alaedin Secadi, *Destûr û Ferhengê Kurdî, Erebi û Farisî* adlı eserinde Kürtçeyi Behdinan Kürtçesi ve Sorani olarak iki bölüme ayırıyor.

• Dr. Kemal Fuad'a göre ise Kürtçe dört lehçeden oluşur: 1) Batı Kürtçesi (yukarı), 2) Doğu Kürtçesi (aşağı), 3) Güney Kürtçesi 4) Zazaki-Gorani.

• Fuat Heme Xurşid, *Zimanî Kurdî, Dabeşbûnî Cografyayî Diyalêktekanîy* adlı yapıtında Kürtçeyi şöyle sınıflandırır: 1) Kuzey Kürtçesi, 2) Orta Kürtçe, 3) Güney Kürtçesi, 4) Gorani.

• Emir Hesenpûr'un¹⁰ *National and Language In Kurdistan* (1918-1985) adlı eserinde ise Kürtçe lehçelerin sınıflandırılması şu şekildedir: Kurmanci, Sorani, Hewrami, Kırmanşahi.

Bu dilbilimcilerin çalışmalarından, genel olarak Kürtçenin başlıca dört lehçeye ayrıldığını görmekteyiz:

- 1) Kurmanci (Kırdasi),
- 2) Orta Kurmanci (Sorani),
- 3) Kırmancki (Kırdki, Zazaki-Gorani),
- 4) Lorani.

Kuzey Kurmancisi (Kurmanci) ve güney Kurmancisi (Sorani) başlıca iki lehçedir. Bu iki lehçenin zengin bir yazılı edebiyata sahip oldukları kabul edilir. Son dönemlerde Kırmancki (Zazaki) lehçesi de yazılı bir edebiyata doğru adım atmaktadır.

Kürtçe lehçeler içinde en çok konuşulanı Kurmancidir. Kürtlerin yaşadıkları bütün bölgelerde bu lehçe konuşulmaktadır.

Türkiye'de sadece Kurmanci ve Zazaki lehçeleri vardır.

Lehçeler konusunda karmaşıklık çoğu kez adlandırmadan kaynaklanmaktadır. Örneğin, kuzey Kurmancisine Irak'ta yaşayan Kürtler Behdini, İran'da yaşayan Kürtler ise Şıkaki derler. Aşağı Kurmanci (Sorani) için yalnızca Kurmanci ya da Sorani denir. Aynı karışıklık Kırmancki (Zazaki) için de söz konusudur. Bu lehçe için, Kırmancki, Dımılı, Dêrsımki, Sobê vb isimler kullanılmaktadır. Hewrami için de Gorani ismi kullanılmaktadır. Oysa yukarıdaki örneklerde izah edildiği gibi, bütün araştırmacıların üzerinde hemfikir oldukları adlandırmalar Kurmanci, Kırmancki ve Kırdki'dir. Diğer adlar bölge ve aşiret adlarıdır.

Kürtçenin Ağzları

Daha önce de belirtildiği gibi, Kürtçenin varlığını kabul etmek istemeyenler her şehrin, her köyün konuşmasını bir şive hatta lehçe olarak adlandırmaktadırlar. Bütün dillerde lehçe ve şiveler bulunduğu gibi Kürtçede de lehçe, şive ve ağzlar bulunur. Unutulmamalı ki dilde birlik yazılı dilde mümkündür. Bir statü oluşmadan, uygun, elverişli koşullar sağlanmadan standart bir dil oluşmaz.

Ehmedê Xanî (17. yy) ünlü eseri *Mem û Zîn*'de¹¹ Kurmanci lehçesinin üç temel şiveye ayrıldığını ifade etmiştir. Onun bu belirlemesini, şaheseri olan *Mem û Zîn*'den bir dizeyle aktaralım:

¹⁰ Hesenpûr, Emîr; *Nationalism and Language In Kurdistan*, Mellen Research University Press, Kanada 1992.

¹¹ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Hasat Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 1990.

Boht û Mehmedî û Silivî (Bohtî, Mehmedî ve Silivî şiveleri)

Hin la' l û hinik ji zêr û zîvî. (Kimisi altın ve gümüş, kimisi lâl taşı)

Ehmedê Xanî'nin bu belirlemesi, Kürt dili şiveleri konusunda yapılmış en sağlıklı belirlemedir. Dilbilimciler, diğer lehçelerin şiveleri konusunda genel olarak aşağıdaki sınıflandırmaları yaparlar:

Orta Kurmanci (Sorani): Sılêmani şivesi, Mukri şivesi, Sine şivesi.

Kırmancki (Zazaki): Dersim şivesi ve Siverek şivesi.

Sözdizimi

Sözdizimi (sentaks), dildeki sözcüklerin birbirleriyle hangi ilişkiler içinde bulduklarını, nasıl sıralandıklarını anlatır ve bir dilde kurulması olanaklı bütün tümce tiplerinin sıralanmasını gösterir.

Kürtçede sözcükler arasındaki bağlantı harf-i tarif, yani takılar sayesinde oluşuyor. Kürtçedeki takılar iki çeşittir: Belirli ve belirsizler takılar. Önce belirli olanlar için örnekler verelim.

mala mezin (mal: ev [isim], mezin: büyük [sıfat], “a” takı).

mastê we (mast: yoğurt [isim], we: siz [zamir], ê: takı).

keçên bedew: (keç: kız [isim], bedew: güzel [sıfat], ên: belirli çoğul takısı.)

Belirsiz takılar için aşağıdaki örnekleri sıralayabiliriz:

maleke mezin (mal: ev [isim], mezin: büyük [sıfat], eke: belirsiz dişi, tekil takısı).

keçine bedew (keç: kız [isim], bedew: güzel [sıfat], ine: belirsiz çoğul takısı).

Örneklerde görüldüğü gibi Kürtçe tamlamalar Türkçe tamlamaların tam tersi şekilde oluyor.

Örnek:

mala min = benim evim (mal: ev, a: belirli dişi tekil takısı, min: birinci tekil, bükümlü şahıs zamiri).

Bu tamlamayı Türkçe yazarsak şöyle olur:

benim evim.

Hem takıların yerleri hem de cümle kuruluşunda öğelerin dizilişi farklıdır. Türkçede önce şahıs zamiri, sonra zamire ait olduğu belirtilen isim geliyor. Kürtçede ise önce zamire ait olduğu bildirilmek istenen isim, sonra zamir geliyor. Türkçede zamir takı alırken, Kürtçede böyle bir şey söz konusu değildir.

Kürt dili sentaksı, birçok yönden Fars dili sentaksından da ayrılıyor. Bu hususta Minorsky şöyle diyor: “Özellikle birleşik kelimelerde, geçişli fiillerin geçmişinde bilinmeyen

*biçimlerin korunması konusunda Kürt dili sentaksı ile Fars dili sentaksı arasında ayrılıklar bulunmaktadır.*¹²

Cümlenin öğelerinin sıralanışı Türkçe ve Farsçadan ayırıcıdır. Türkçede kurallı cümlelerin yüklemi hep cümle sonuna geliyor. Örnek:

Ben dün Ankara'ya gittim (özne+zarf tümleci+dolaylı tümleç+yüklem).

Aynı cümleyi Kürtçe olarak kuralım:

Ez duh çûm Enqereyê (özne+zarf tümleci+yüklem+dolaylı tümleç).

Görüldüğü gibi Türkçede yüklem cümlenin sonuna gelirken, Kürtçede cümle kurallı olmasına rağmen yüklem, cümlenin sonuna gelmektedir.

Kürtçede bir cümlenin kurulabilmesi için iki temel öğeye gereksinim vardır. Bu öğeler özne ve yüklemdir. Basitten karmaşığa doğru örnekleri sıralayalım:

ez (ben) çûm (gittim)

özne **yüklem**

Yüklem şahıs zamirini alarak, yalnız başına da bir cümle oluşturabilir. Yukarıdaki örnekteki birinci tekil şahıs zamirini kaldırdığımızda, çûm (gittim) yalnız başına bir cümle oluşturabilir.

Kürtçe basit cümlelerde özne başa, yüklem sona geliyor. Geçişli ve geçişsiz cümlelerin kuruluşu farklıdır. Kısacası cümlenin yapısına göre, öğelerin yeri de değişebilir.

Cümlenin öğeleri şu biçimlerde dizilir:

1) Özne+tümleç+yüklem

Tu li serê çiyayê Sîpanê dijî.
Özne **Tümleç** **Yüklem**

2) Özne+nesne+tümleç+yüklem

Şivên nanê xwe dereng xwar.
Özne **nesne** **tümleç** **yüklem**

3) Özne+tümleç+yüklem+tümleç

Hûn dê tu caran neçin Geverê.
Özne **tümleç** **yüklem** **tümleç**

Kürtçe cümlelerde vurgulanmak istenen öğe yükleme yaklaştırılır. Örnek:

¹² Mînorsky, Vladîmîr; age.

Ez ê kevirekî bi tevşo bişkînim.
(3) (2) (1)

Ez ê bi tevşo kevirekî bişkînim.
(3) (2) (1)

Kevirekî bi tevşo ez ê bişkînim.
(3) (2) (1)

Bi tevşo kevirekî ez ê bişkînim.
(3) (2) (1)

Kürtçede devrik cümleler de vardır. Bu cümleler daha çok şiirde ve hitabetlerde olur.
Örnek:

Piştî ku roja me bû [yüklem] tarî, mirin xweştir e [yüklem] ji emberê (Ehmedê Xanî).

Kürt dilinin önemli bir özelliği de ergatif oluşudur. Geçişli fiillerle oluşturulan cümleler, geçişsiz fiillerle oluşturulan cümlelerden farklıdır. Bundan dolayı da Kürtçede iki grup şahıs zamiri vardır. Bu durumlarda, fiil bazen özneye göre, bazen de nesneye göre çekimlenir. Örnek:

Ez te dibînim (Ben seni görüyorum).

Min tu dîtî (Ben seni gördüm).

Birinci cümlede fiil özneye (ez) göre, ikincisinde nesneye (tu) göre çekimlenmiştir. Bu özelliğe göre geçişli fiillerde, ismin tekil ve çoğulluğu yüklem üzerinde belli olur. Örnek:

Min sêv xwar (Ben elma yedim).

Min sêv xwarin (Ben elmaları yedim).

Birinci örnekte elma tekil, ikincisinde çoğuldur. Ama biz tekil ve çoğulluğu ikinci cümlelerin yüklemdeki “in” takısından anlıyoruz. Türkçe, Arapça ve Farsçada böyle bir olaya rastlamıyoruz.

Şimdiki ve gelecek zaman kiplerinde tekil ve çoğulluk nesneden belli olur. Örnek:

Ez sêvê dixwim (Ben elmayı yiyorum).

Ez sêvan dixwim (Ben elmaları yiyorum).

Cinsiyet

Kürtçe, cinsiyet özelliğine sahip bir dildir. Tüm sözcükler dişil ve erildir. Canlı varlıklar gibi cansız varlıklar da bir cinsiyete sahiptir. Bu cinsiyet, gramatik bir olaydır.

Sözcüklerin cinsiyeti iki biçimde; tamlama ve büküm takıları ile belirtiliyor. Sözcükler yalnızken nötr durumdadırlar. Örnek:

kevçi (kaşık), çav (göz), pênûs (kalem), giyan (ruh) vs.

Tamlamalarla oluşan cinsiyet:

çavê şîn: mavi göz (çav: göz [ad, eril], -ê tekil, belirtili, erillik takısı, şîn: mavi).

pênûsa ziriçî: kurşun kalem (pênûs: kalem [ad, dişil], -a dişî, tekil belirlilik takısı).

Bükümle oluşturulan cinsiyet durumu:

siya darê

nikulê dîkî

Yukarıda işaretli “-a” takısı dişillîği, “-ê” takısı da erillîği ifade ediyor.

Veçetandek

Kürtçede tamlamalar “veçetandek” denilen takılarla oluşturulurlar. Bu takılar eril ve dişildir. Belgili ve belgisiz olmak üzere takılar ayrıca ikiye ayrılırlar. Kürtçede ismin halleri olmadığı için, tamlama ve cinsiyet takılarıyla terkipler oluşturulur. Takılar aşağıda gösterilmiştir:

- ê : tekil, eril ve belirli
- a : tekil, dişil ve belirli
- ên : çoğul, belirli (her iki cinsiyet için)
- ekî : tekil, eril, belirsiz
- eke : tekil, dişil, belirsiz
- ine : çoğul, belirsiz (her iki cinsiyet için)

Büküm

Kürtçenin en önemli özelliklerinden biri de bükümlü bir dil oluşudur. Daha önce de değindiğimiz gibi büküm, çekim sırasında kökün, özellikle de fiil kökündeki ünlünün değişmesidir.

Kürtçede cümlenin değişken öğeleri (fiil, isim, zamir, takı, sayılar) bükülürler. Kurmancide yalın isim ve zamirlerin çoğul durumu takı ve fiillerin yardımıyla oluşturulur. Ama Kırmanckide yalın isimlerin çoğul durumu “-î”ekiyle oluşturulur. Örnek:

Kurmanci:

min pênûs bir (tekil ve belirli)

min pênûs birin (çoğul ve belirli)

min pênûsek bir (tekil, belirsiz)

min pênûs birin (çoğul, belirsiz)

Kırmancki:

min say verd

min sayî werdî

Kurmancide eril isimlerin bükümü iki halde olur:

a) “-î” eki sözcüğün sonuna gelir.

b) Eğer sözcükte “a” ya da “e” sesi varsa, bu ses “ê”ye dönüşür.

Yalın

Bükümlü

şivan

gopalê şivanî/şivên

nan

nên/nanî bîne

aş

Zîlan û Ronahî ji aşî/êş tê

nivîskar

nivîskêr/nivîskarî xweş nivîsandiye

Dişil sözcüklerin bükümü:

“ê” ünlüsü sözcüğün sonuna gelerek dişillik durumu oluşuyor. Örnek:

meha biharê

porê jinikê

Kürtçe bükümlü bir dil olduğu için iki çeşit şahıs zamiri vardır. Bir çeşidi sade, diğeri bükümlüdür.

Sade olanlar

Bükümlü olanlar

ez

min

tu

te

ew

wî/wê

em

me

hûn

we

ew

wan

Not: Yalın sözcüklerin önüne bir edat geldiğinde sözcükler bükülürler.

Sözcük Türetme

Kürtçe önden, ortadan ve sondan eklemeli bir dildir. Kürtçedeki türetme ekleri ikiye ayrılır. Birinci çeşidi yalın fiillerden türetilmiş bir fiil oluştururlar. Diğer çeşit ile isim ve sıfat türetilir. Bazen sözcüğün kökünde meydana gelen bir değişim ile de fiilden isim türetilir. Bu son kural özellikle de emir kipindeki fiillerin kökünde gerçekleşir. Örneğin, *bi+şewit+e* (yan); emir kipinde olan bu sözcükteki “şewit” fiil kökü, “bi” emir kipi eki, “e” de ikinci tekil

şahıs takısıdır. Bu fiilin kökü olan “şewit”teki “i”yi “a”ya dönüştürdüğümüzde *şewat* (yanma) ismi oluşur. Bunun dışında, emir kipinin kökünden ismi failler oluşturulur. Örnek:

Kuştin (öldürmek) fiili emir kipinde çekimlendiğinde *bi-kuj-e* olur. “bi” emir kipi takısı ve ikinci tekil şahıs takısı “e”yi atıp, *agir* sözcüğünü önüne getirdiğimizde, *agir+kuj* (ateş söndürücü) sözcüğü oluşur.

Türetme eklerinin üzerinde uzunca durmayacağız, ancak anlaşılabilmesi için, örneklerle kısaca değineceğiz.

Önce fiil türeten eklerden örnek verelim:

a) Fiil türetme ekleri

ber+dan	(bırakmak)
da+dan	(kapatmak)
der+anîn	(çıkarmak)
hil+kirin	(sökme)
ra+kirin	(kaldırmak)
ro+kirin	(dökmek-boşaltmak)
ve+xwarin	(içmek)
vê+xistin	(yakmak)
wer+girtin	(giyinmek-almak)
tê+koşîn	(savaşmak)

Şimdi de sıfat ve isimlerin önüne gelerek, yalnız fiiller türeten ekleri örneklendirelim:

andin, isandin, ijandin

Bu eklerle geçişli fiiller türetilir. Örnek:

Saz+andin=sazandin (kurmak, tertip etmek)

nerm+ijandin=nermijandin (yumuşatmak)

rep+isandin=repisandin (tıkabasa doldurmak)

Aşağıdaki eklerle de geçişsiz fiiller türetilir.

în, isîn, ijîn

rep+isîn = repisîn (tıkabasa dolmak)

saz+în = sazîn (kurulmak, tertip olunmak)

nerm+în = nermijîn (yumuşamak)

b) İsim ve sıfat türetme ekleri

Bunlardan sonra, sıfat ve isim türeten eklere değinelim. Bu eklerle türeyen sözcükler ikiye ayrılırlar; ismî fail (özne) ve ismi mefûl (nesne) adları. Bu ekler, hem sözcüğün önüne, hem de arkasına gelirler. Önce soneklere birkaç örnek dizelim:

Soneklerle sözcük türetme:

kar+ker:	karker	(işçi)
ber+ek:	berek	(testere)
dar+ik:	darik	(sopacık)
ser+ok:	serok	(başkan)
aş+van:	aşvan	(değirmenci)
rim+baz:	rimbaz	(mızrakçı)
guh+ar:	guhar	(küpe)
mal+dar:	maldar	(malı olan)
teng+asî:	tengasî	(zorluk, engel)
kirîv+atî:	kirîvatî	(kirvelik)
xwîn+î:	xwînî	(kanlı)
şer+oyî:	şeroyî	(savaşkan)
yek+îtf:	yekîtf	(birlik)

Öneklerle sözcük türetme:

a+şûjin:	aşûjin	(çuvaldız ipi)
ber+av:	berav	(dere kenarında bir şeyler yıkama)
ser+dest:	serdest	(egemen)
ne+yar:	neyar	(düşman)
hem+pa:	hempa	(eş, dengi)
hev+kar:	hevkar	(işbirlikçi)
kele+girî:	kelegirî	(ağlamaklı)
zir+keç:	zirkeç	(üvey kız)
bi+kuj:	bikuj	(katil)
bele+guh:	beleguh	(kulak arkası kemiği)
gû+stêrk:	gûstêrk	(ateşböceği)

Ara eklerle sözcük türetme:

ser+an+ser:	seranser	(baştan başa)
dest+e+bira:	destebira	(kankardeş)
şad+û+man:	şadûman	(mutlu, şen)
rû+bi+rû:	rûbirû	(yüzyüze)

Sonuç

Her dilin kendine özgü kuralları, özellikleri ve kalıpları vardır. Diğer dillerden ayrılan farklılıklarının yanı sıra, ortak yanları da vardır. Bu ortak kurallar, aynı dil ailesinden olan dillerde çokça görülür. Bundan dolayı bazı dillerin ortak özelliklere ve benzer kurallara sahip olmaları son derece normal ve doğal bir durumdur.

Kürtçe, birçok kural, kalıp ve özellikleriyle Farsça, Arapça ve Türkçeden ayrılmaktadır. Sonuç bölümünde, Kürtçe ve Türkçe arasındaki dilbilimsel ayrımlara değinmek istiyoruz.

Türkiye’de bazı dilbilimci, siyasetçi, bürokrat, hatta değişik ve ilgisiz mesleklerden pek çok kimse hâlâ Kürtçenin bir dil olmadığını iddia ederler. Kürt dili hakkında merak sahibi olanların kafasında duru bir düşünce ve yargı oluşabilmesi için, bu iki dil arasındaki birkaç somut farkı şöyle sıralayabiliriz:

- Kürtçe Hint-Avrupa dil ailesinde, Türkçe ise Ural-Altay dil ailesinde yer almaktadır.
- Kürtçe cinsiyetli (eril-dişil) bir dildir. Türkçede böyle bir özellik yoktur.
- Kürtçe bükümlü bir dildir, oysa Türkçe eklemeli bir dildir.
- Kürtçede iki grup şahıs ve işaret zamiri mevcuttur.
- Türkçe ve Kürtçe tamlamalar birbirlerinin tam tersi bir biçimde oluşurlar.
- Kürtçe önden, ortadan ve sondan ek alırken, Türkçe sondan eklemeli bir dildir.
- Kürtçede sözcükler iki ve üç ünsüzle (strî, stran vb) başlayabiliyorken, Türkçede sözcük başında birden fazla ünsüz bulunmaz.
- Kürtçe ve Türkçe gramer, fonetik, sentaks ve türetme bakımından birbirinden ayrılır.

Kürtçe lehçe ve şiveler hakkında yapılan tartışma ve polemiklere de kısaca değinmekte yarar görüyoruz. Nasıl ki her dilde varsa, Kürtçede de lehçe ve şiveler vardır. Kürtçe lehçeler şunlardır:

- 1) Kurmanci
- 2) Orta Kurmanci (Sorani)
- 3) Kırmancki (Kırdki, Dımili, Zazaki; bunlar eşanlamlı adlarıdır)
- 4) Lorani.

Bu lehçelerden Türkiye’de sadece Kurmanci ve Kırmancki (Zazaca) mevcuttur.

Kurmanci lehçesinin belli başlı üç şivesi vardır: Boti, Sıli ve Mehmedi. Bu şivelere Boti, Kurmanci lehçesinin yazı dili için temel alınmıştır. Gramer, imla ve sözlük bu şiveye göre hazırlanmıştır.

Kırmancki (Zazaki) lehçesinin iki temel şivesi vardır: Dersim şivesi, Siverek şivesi.

Kürtçe uzun süre bir eğitim ve öğretim dili olarak kullanılmıştır. Kürt medreseleri buna örnektir. Bu medreselerde Kürt dilinin yanında Arapça ile de eğitim yapılmıştır.

Sonuç olarak; Kürt dili kendine yetiyor. Eğitim ve öğretim dili olabilmesi için var olan dilsel engeller sınırlıdır. Olanlar da çözümlenebilecek, aşılabilecek, her dil için geçerli olmuş engellerdir. Bize göre bu dilin eğitim ve öğretim dili olabilmesinin önündeki en önemli engeller yasal ve anayasal engellerdir.

Kaynakça:

- 1) Geniş bilgi için bakınız Varlı, Abdullah; Dîroka Dugelên Kurdan, Derpêç 1, Weşanên Sîpan, İstanbul 1997; Çeliker, Celadet; “Kurte dîroka Alfabên ku Kurdan Bikaranîneî, Zend, İstanbul Kürt Enstitüsü, Sayı 2, Yıl 1994.
- 2) Aksan, Doğan; Her Yönüyle Dil 1 (Ana Çizgileriyle Dilbilim), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- 3) Bedirxan, Emir Celadet & Lescot, Roger; Kürtçe Dilbilgisi, Doz Yayınları, beşinci baskı, İstanbul 2000.
- 4) Mînorsky, Vladîmîr; Kürtler, Koral Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1992.
- 5) Şerefxanê Bidlîsî, Şerefname, Hasat Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1998.
- 6) Ciwan, Mûrad; Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanc Lehçesi), Weşanên Jîna Nû, Birinci Baskı, Swêd 1992.
- 7) Gökalp, Ziya; Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Sosyal Yayınlar, Birinci Baskı, İstanbul 1992.
- 8) Hesepûr, Emîr; Nationalism and Language In Kurdistan, Mellen Research University Press, Kanada 1992.
- 9) Ehmedê Xanî, Mem û Zîn, Hasat Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 1990.